

Səmayə Cəlilova

MƏHƏMMƏD FÜZULİ: SÖZÜN ZİRVƏSİNDƏ, DİLİN XİDMƏTİNDƏ

Əsrlər boyunca Şərqdə poeziya təkcə ədəbiyyatın bir bölümü olmayıb, fəlsəfi fikrin, bədii təfəkkürün, dünyanı dərkən ən geniş yayılmış ifadə vasitəsi rolunu oynayıb. Şeir düşündürüb, dərs kimi tədris edilib, tərbiyə edib, xeyir qapılarının açarı olub. Dünya silaha sarılında, söz qüvvədən düşəndə şeir də arxaik söz yığını kimi bir tərəfə atılıb. Halbuki, şeir bir xalqın varlığının təsdiqi kimi bilinib əsrlər boyunca. Poeziya mədəniyyətdir, yüksək mədəni səviyyənin, humanist düşüncənin sözlə çəkilməmiş portretidir. Şeirdə xalqın ruhu var, milli varlığını ifadə edən dil faktoru var. Ona görə də böyük şairlər hər zaman böyük hörmət görüblər, adları uca tutulub. Təbii ki, Şərq şeirindən danışanda ağla gələn ilk janr qəzəl olur. Qəzəl janrı bədii-poetik düşüncənin ifadəsində, sözün leksik-semantik inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir.

Türkdilli divan ədəbiyyatının şeriksiz lideri Məhəmməd Füzulinin bir şeir növü kimi qəzəldən daha çox istifadə etməsi, ən duyğulu, ən heyrətamiz fikirlərini qəzəl vasitəsilə oxucusuna çatdırması bu janrın bir çox üstünlüklərindən xəbər verir. Belə ki, qəzəl xalq arasında hər zaman geniş yayılıb, sevilib, asan əzbərlənib və dildən-dilə, nəsil-dən-nəslə keçib, asan anlaşılıb, musiqiyə yataq olduğu üçün sənətkarların dilindən düşməyib. Füzuli bu janrın imkanlarına o qədər hakim olub ki, qələmə aldığı poeziya nümunələri üzərində istədiyi əməliyyatları həm çox asanlıqla, həm də çox böyük ustalıqla apara bilib.

Türkdilli ədəbiyyatın keçmişininə də baxsan, bu gününə də baxsan, diqqətlər hər kəsdən əvvəl Məhəmməd Füzuli üzərində dayanacaq. Füzuli ona görə bu qədər sevilir, uca tutulur ki, onun əsərlərində dil faktoru ilə yanaşı, fəlsəfi düşüncə, dünyaya baxış da ən yüksək səviyyədə əks olunub. Bu qədər böyük həqiqətləri bircə beytə sığdırma bilmək ancaq Füzuli kimi dilə hakim bir sənətkarın, böyük filosofun məharəti ola bilər:

Canını canana verməkdir kamalı aşiqin,
Verməyən can etiraf etmək gərək nöqsanına. Və ya;
Hər cəhətdən fəriğəm aləmdə, haşa kim, ola,
Rizq üçün əhli-bəqa əhli-fənanın çəkəri. Və ya;
Füzuli, dəhrdən kam almaq olmaz olmadan giryan,
Sədəf su almayınca əbri-nisandan gühər verməz.

Misal olaraq minlərlə belə beyt göstərmək və hər birində şair dühasını göstərən incəliklərdən, ustalıqlardan uzun-uzun söhbət açmaq olar. Hələ ki, bu üç beyt üzərində şairin bədii fikrə və ədəbi dilin formalaşmasına göstərdiyi misilsiz xidmətlər haqqında qısaca bəhs edək. Birinci beytdə şair deyir ki, aşiq canını sevdininə fəda edərək kamillik dərəcəsinə çatır. Əgər bir aşiq canını canana verməkdə tərəddüd edərsə, o, aşiq deyil. Bəs can kimdir, canan kim? Əslində klassik ədəbiyyatın ortaq obrazları elə bunlardır: Can - şairin özüdür; Canan isə Allahdır. Klassik Şərq ədəbiyyatında bütün könül ərbablarının, söz ustalarının əsərlərinin baş qəhrəmanı bu iki obrazdır. Bu beytin ehtiva elədiyi məna qatları lay-lay çevrildikcə oxucu bir də gözünü açıb görür ki, bu beyt bir yol kimi onu ən rahat, zövqlü yollarla Quran məntiqinə gətirib. Şairin canını canana verməyi dünya həyatında bütün nəfsani istəklərdən sıyrılib Allahın əmrlərini yaşaması, əlini, dilini, gözünü, bütün varlığını onun yolunda fəda etməsidir. Aşiqin gözü Allahın istədiyi səmtə baxacaq, onun istədiyini görəcək; aşiqin dili Allahın istədiklərini söyləyəcək, öz könlünə xoş gələnləri deyil; aşiqin əli Allahın xeyir əli kimi olacaq, xeyir-bərəkət paylayacaq, yıxılanın qolundan tutub qaldıracaq, imkansıza yardım, dara düşənə nicat aparacaq... Təkcə bununla bitmir ki... Hər şeyinlə, bütün varlığıyla Haqqın xidmətində olacaq. Yoxsa can vermək deyəndə ayağını uzadıb ölmək nəzərdə tutulmur. Canını canana vermək həm də insan olmağın zirvəsinə ucalmaqdır. Bu mənada ən böyük aşiq Peyğəmbərdir. Mətləbdən xəbərdar olmayanlar elə düşüncə bilərlər ki, canını canana fəda etmə, nəfsin istəklərindən imtina etmək işgəncədir, çəkilməz cəfadır, bitib-tükənəməyən sıxıntıdır, amma Füzuli, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Sədi Şirazi, Yunus Əmrə kimi böyük ruhlar o həyatı sevə-sevə seçiblər və zahirən məhrumiyət kimi görünən ömrü dünyanın ən rahat, ən zəngin, ən xoşbəxt insanı kimi yaşayıb gediblər. Onlar axirət həyatına bu dünyadan daha çox inanmış, iman etmiş insanlardır, amma heç şübhən olmasın ki, bu dünyada da Allah-Taala onlara hər kəsin yaşaya bilmədiyi zövq-səfa vermişdir. Doğrudur, o zövq-səfa maddi dünya baxımından gözü görünməz, anlaşılmaz, amma insanın könlü güllü-gülüstən olandan sonra evdə nəyin çatması, nəyin çatmaması dərd ola bilərmi? Adlarını çəkdiyimiz və çəkmə bilmədiyimiz bu könül ərbabları eyni atadan dünyaya gəlmiş, bir qabdan yeyib-içmiş, bir yatıb-bir durmuş, hər sözünü, hər sirtini paylaşmış doğmalar kimidirlər. Hamısı da oxucunu eyni ünvana çağırır, sadəcə dilləri, yaşadıkları zaman, mühit fərqli ola bilər, amma aradan əsrlər keçəndən sonra hamısı sapa düzülmüş mirvari kimi bənzər olur.

İkinci beyt məşhur "Padişahi-mülk" qitəsinin məqtəsi, son beytidir. Şair deyir ki, dünyanın bütün qeyli-qalından azadam, mənasız qayğılar üçün dərdlənmirəm, bu dünyanın mahiyyəti zətan dərdlənməyə dəyməz və belə olan halda Allah eləməsin ki, mənim kimi könlünü Allaha, axirətə bağlamış bir Haqq dostu üç-beş günlük dünya həyatı üçün hansısa cahilin, qanmazın qarşısında boyun büksün, təzim eləsin.

Üçüncü beyt isə həm poetik ifadə, həm dil ustalığı, həm də ehtiva elədiyi məna baxımından hər zaman nümunə göstərilmiş, iqtibas alınmışdır. Dünyanın fəvqünə ucalmış, artıq bu Yer kürəsini ovcunda tutmuş kimi hərtərəfli görün bir ustadın, gəliş-gedişin mahiyyətini bilən bir ağsaqqalın son nəsihəti kimi səslənir bu beyt. Sanki adi danışq üslubunda ifadə edilib, amma əruzun tələblərinə dilin qayda-qanunlarına o qədər ustalıqla riayət olunub ki, heyran olmamaq mümkün deyil. Adətən şairlər şeirə yenidən dönür, bəzi cilalama işləri aparırlar, amma burada ilk cəhddən beytə elə bir cila vurulub ki, hərfinə toxunsan, sanki sistem pozulacaq. Dilçilik baxımından isə təkcə onu demək

yetərlidir ki, XVI əsrin birinci yarısında bu qədər təmiz, qrammatik qaydalara riayət olunmuş şeir nümunəsini ancaq aşıq şeirində tapmaq olar. Cümlə üzvlərinin işlənmə ardıcılığı belə qorunmuşdur, mübtədə mübtədə yerindədir, xəbər xəbər yerində, digər üzvlər də normal danışıqda hansı yerdə dayanırsa, elə oradadır. Füzuli işə, özünün də dediyi kimi, "düşvarı asan eylmək" vəzifəsini qarşısına məqsəd qoymuşdu və bu beyt o vəzifənin uğurlu icrasının nümunələrindən biridir. Beytin ehtiva elədiyi məna isə böyük bir tədqiqat əsərinin mövzusu. Hər halda qısa şəkildə də olsa açıqlama verməyə çalışaq: Şair özünə müraciətlə deyir ki, Füzuli, dünya həyatında (dəhr burada zaman anlamında deyil, bütövkükdə ömür, dünya həyatı anlamındadır) kam almaq, yaradılış qayəsinə nail olmaq, ömrü uduzmamaq, qazanmaq istəyirsənsə, gərək köksün göz yaşlarından su içsin. İçində inci yetişdirən sədəf yaz yağışını udmadan o incini hazırlaya bilmədiyi kimi, könlünü hər cür dünya qeyli-qalından təmizləməyin, Allah-Taalanın istədiyi kimi bərraq hala gətirməyin yolu da onu göz yaşları ilə yumaqdan keçir. Beytdə işlənmiş "giryən" ifadəsi əslində dünyanı anlamağın, dünyanın mahiyyətinin qarşılığı kimi səslənir. Giryən təkcə ağlamaq deyil, təkcə göz yaşları deyil, sözün böyük mənasında kədərdir, hüznüdür, amma nə qədər kədərli, hüznü olur-olsun imtahan yeridir, qısa da olsa əbədi səadət burda, dünya həyatında qazanılır. Məlumdur ki, Məhəmməd Füzuli yaşadığı coğrafiyada Molla Füzuli, hətta Mövlana Füzuli kimi də tanınır və belə bir uca məqam sahibi "kam" dedikdə öləri, fani ləzzəti, bir an sonra damaqdan çəkəlib gedən zövqü deyil, əbədi səadəti nəzərdə tuturdu. Heç başqa mənbələrə baxmadan, sadəcə Füzulinin ortaya qoyduğu həyat anlayışını araşdırmağa başlasaq, aydın görünəcək ki, onun bəhs etdiyi həyat sadəcə doğum-ölüm arası qədər qısa deyil, bəsit deyil. Əgər Füzuli həyat anlayışını bu qədər qısa görsəydi, şah əsəri "Leyli və Məcnun"ü ölümlə deyil, vüsalla sonlandırardı. Halbuki, Füzuli də Mövlana Cəlaləddin Rumi kimi, Yunus Əmrə kimi ölümü sonluq deyil, Əbədiyə qovuşmaq kimi, vüsal kimi qəbul edib və əsərlərində də oxucusunu bu həqiqətə inandırmağa çalışıb. Belə olan halda şairin dediyi "kam" dünya ilə deyil, dünyanın yekunu, axirət ilə bağlı izah olunduqda məqsəd ortaya çıxır.

Füzulinin sözə hakim olmaq məharəti, şeirdə işlətdiyi texniki ustalıq insanı heyrətə düşürəcək səviyyədədir. Elə buna görə də türkdilli divan ədəbiyyatından söhbət düşəndə istisnasız olaraq bütün mütəxəssislərin dilə gətirdikləri ilk ad Məhəmməd Füzuli olur. İstər İraq və Suriya türkləri arasında olsun, istər Türkiyə türkləri arasında olsun, Orta Asiya, yəni özbək və türkmən türkləri arasında olsun, istərsə də doğma Azərbaycanda, mənzərə dəyişməz, ustalıq baxımından şeir Füzuli ilə başlayır. Bu mövzuda bircə nümunə göstərməklə fikrimizi açıqlamağa çalışacağıq.

Məşhur "məni candan usandırdı" qəzəlində şairin daxili qafiyədən necə ustalıqla istifadə etməsi oxucusunu heyrətə salır. Hər şey yerbəyerində, bütün ölçülərə, şərtlərə incəliklərinə qədər əməl edilib, üstəlik də bir beyti bir bənd halına gətirmək də mümkündür. Yeri gəlmişkən onu da xırladaq ki, "beyt" də, "misra" da ərəb sözləridir və birinci "ev", ikinci isə "divar" mənalarına gəlir. Yəni Füzuli iki divarı qatlayaraq dörd divar halına gətirə, yəni mənzili tamamlaya bilir. Bəlkə də, Füzulinin şeirdə ən böyük üstünlüyü də elə budur ki, dili istədiyi kimi yoğura, fikrin ifadəsi üçün ən dolğun, ən lokanik hala gətirə bilir və bu zaman qanunları pozmur, dilin tələblərinə riayət edir, üstəlik də yeni deyimlər ortaya qoyur, yeni cığırılar açır. Bir diqqət yetirin:

Degildim mənə sana mail,
Sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən qafil
Səni görgəc utanmazmı?

Füzulinin yaşadığı zaman dilimində və məkan kəsiyində bir ağızda üç dil danışırdı. Şair bu üç dilin ağızda hiss elədiyi dadını ruhuna hopdurmuşdu. Bu üç dil arasında nə bir sərhəd, nə də tikanlı məftillər vardı, istədiyin zaman burdan-ora, ordan-bura keçə bilirdin. Və bu sərbəstlik hər kəsin qəbul elədiyi, adı bildiyi imtiyaz, səlahiyyət idi.

Şeirin, xüsusilə də klassik ədəbiyyat nümunələrinin qarşısında lakoniklik, az sözlə dünyanı yerindən tərpədə, insanın ruhunu canından çıxarıb sonsuzluğa yönəltmək hər zaman çox mühüm tələb kimi dayanıb. Ona görə də hər zaman belə olub ki, əsl şairin bir beytə sığdırdığı mənanı açmaq, izah etmək, başqalarına çatdırmaq üçün sayca o beytdəkilərdən beş dəfə, on dəfə artıq söz işlətməli olursan. İçi məna yükü ilə dopdolu olan bu kəlmələri beytin misra qəlibinə yerləşdirərkən şair istər-istəməz məsələnin texniki tərəfinə də baxmalı, dildə, deyilişdə qüsur eləməməyə çalışmalıdır. Bu məqamda, əlbəttə, dilin hazır materiallarından, frazeoloji birləşmələrdən istifadə şair üçün qaçılmaz hala gəlir. Amma bu məsələdə əsas olan dilə, daha doğrusu dillərə hakim olmaqdır. Füzuli ərəb, fars və türk dillərinin bir-birinə keçid qapılarını çox dəqiq müəyyən edə bilmiş sənətkardır. Bəzən hazır ifadəni alıb misraya yerləşdirir, bəzən də oxucusuna hələ o zamana qədər eşidilməmiş yeni söz birləşmələri, frazemlər təklif edir. Bu frazeoloji birləşmələr bəzən tamamilən türk mənşəli olsa da, bəzən qarışıq olur, yəni bir tərəfi türk, bir tərəfi isə ərəb və ya fars dilindən alınır. Bu məsələdə, yəni frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsinə görə elə bir kombinasiya qura bilməzsiniz ki, örnəyi Füzuli şeirində tapılmasın.

Şair bütün yaradıcılığı boyunca türk dilinin üstünlüklərini nümayiş etdirmiş, əruzun bu dilə yatmadığını iddia edənlərin yanlış düşüncülərini ortaya qoymuşdur. Bu həqiqətdir ki, Füzuliyə qədər tirkdilli ədəbiyyatda əruzdan bu qədər mükəmməl və geniş istifadə edən, daha doğrusu, onu tirk dili qəlibinə yatan ikinci bir söz sənətkarının adını çəkə bilmirik. Bu mənada Füzuli türk dilinin, həqiqətən də, bir hünər olduğunu isbat edən möhtəşəm söz ustasıdır.

M.Füzuli Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisidir. Bu, o deməkdir ki, M.Füzuli dilinin qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu Azərbaycan-türk millətinin (bu, eynən Azərbaycan xalqı deməkdir) dilinin əsasıdır və müasir milli Azərbaycan ədəbi dilinə uyğundur (2, 295).

Sözə böyük məsuliyyətlə yanaşan ustad Füzuli ifadə yaradıcılığı sahəsində ciddi fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan şeir dilinin müdrik, qanadlı və ibarəli şeir dili pilləsinə yüksəlməsi üçün çox böyük tarixi işlər görmüşdür (4, 102).

Bu gün dilimizdə işlənən elə frazeoloji birləşmələr yoxdur ki, Füzulidə olmamış olsun. Füzuli dilindəki frazeoloji birləşmələrin, atalar sözləri və məsəllərin hamısı müasir Azərbaycan dilində yaşayır və işlənir.

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında, klassik şeir üslubunun yüksək zirvəyə qaldırılmasında Füzulinin böyük xidmətlərindən biri, həm də birincisi onun tərəfindən bir çox Azərbaycan sözlərinin ilk dəfə şeir dilinə gətirilməsi və əvvəlki mərhələdə ədəbi dildə işlədilən bir sıra ərəb, fars sözlərinin, ifadələrinin Azərbaycanca söz və ifadələrlə əvəz edilməsində, Azərbaycan dili vahidlərinin zənginləşdirilməsində və aparıcılıq xüsusiyyətlərini gücləndirməsindədir.

Ədəbi nümunə təkcə müəllifi üçün şöhrət gətirmir, həm də mənsub olduğu dilin, xalqın gözəlliklərini, üstün tərəflərini özündə daşıyır və təbliğ edir. Füzuli 500 ildir ki, türk dilinin xidmətində dayanmaqdadır. Xalq ifadələri Füzuli üçün bədii dildə əvəzsiz emosionallıq və obrazlılıq mənbəyidir:

Mərhəm qoyub önərmə sinəmdə qanlı dağı,
Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çırağı. və ya
Gər mişk dersə aşiq ol buyi-zülfə, saqi,
Tünd olma, bir qədəh ver, tər eyləsin dimağı.

"Sinəmdə qanlı dağ", "öz əlinlə yandırdığın çırağ", "damağı tər eləmək" xalis xalq ibarələridir. Şairin dilindəki yüzlərlə bu cür ibarələr öz mayasını frazeologiyadan almışdır ki, bunlar da canlı dilimizdən seçilməyən, ümumi xalq leksikonuna xas ifadələrdir.

Frazeologiya dilin ən coşqulu və qaynar, ən qəmli və sevincək məqamıdır. Yeri gələndə müstəqil mənada anlaşılır, yeri gələndə məcazdır, mübaligədir.

Dəgil bihudə, gər yağsa fələkdən başıma daşlar,
Binəsin tişeyi-ahimlə viran etdigimdəndir.

Burada həm sözün müstəqim mənasından doğan abstrakt, amma dəqiq təsəvvür, həm də mübaligənin ən ali mərhələsi özünü göstərir.

Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilə,
Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağ ilə.

Frazeologiya yuxarıda göstərdiyimiz hər iki misalın tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də onların ümumi ruhunu təşkil edir. Ümumiyyətlə, Füzuli yaradıcılığı frazeoloji təfəkkürün ən gözəl nümunəsidir. Frazeologiya dildə həzm olunmayan, əriməyən komponentlərin vəhdətidir. Yəni hörgüyə qoyulmuş sal qaya kimi kənardan baxanda fərqlənir, öz bütövlüyünü qoruyur. Onu yerinə oturtmaq nə qədər çətindirsə, yerinə oturtduqdan sonra da kənardan müşahidə etmək o qədər gözdür, zövqlüdür. Bu mənada Füzuli sal qayaları belə şeir məbədinin divarlarına hörməkdə misilsiz bir ustadır və bu işi ən fərqli üsullarla, həm də nəqqaş zövqü, zərgər dəqiqliyi ilə yerinə yetirir və açıq-aydın hiss olunur ki, şair özü də bu məharətindən ləzzət alır.

Ümumiyyətlə bir həqiqəti söyləmək lazımdır ki, tirkdilli ədəbiyyatda frazeologiyadan Füzuli qədər geniş və gözəl istifadə edən ikinci sənətkar tapmaq mümkün deyil. Sözün, fikrin, cümlə üzvünün hər növü, hər çeşidi Füzuli dilində frazemləşir, kristallaşır və yeni məna qazanır. Bir qədər əvvəl dediyimiz kimi, xalq dilinin özəyi sayılan idiomlar, hikmətli sözlər, atalar sözləri, ibarələr Füzuli dilində vətəndaşlıq hüququ qazanaraq unudulmaq təhlükəsindən qurtarırlar. Bu mənada Füzuli yaradıcılığı həm də xalq dilindəki incilərin xəzinəsidir, saxlanc yeridir.

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Bu beytdə canın yanması və gözün yaş tökməsi istiarə yolu ilə şama bənzədilmişdir. Bildiyimiz kimi, el arasında talesiz adam üçün "qara bəxtli", xoş taleli adam üçün "bəxti oyaq" deyimi var. Füzulinin bütün şeirlərində olduğu kimi burada da milli ifadələrlə, idiomlarla canlı şeir dili yaratmış olduğunu görürük. Şair bu deyimi bu beytdə böyük məharətlə işlədərək, sözün hər mənasında sənət incisi ortaya qoymuşdur.

Sanki sözlər Füzulinin əlinə, barmaqlarına dolanır, yumşalıb mum kimi olurlar. Bəzən bir sözdən üç-dörd istiqamətə mənalar yayılır, söz dörd tərəfinə də işıq yayır. Bir söz eyni zamanda həm mücərrəddir, həm dəqiqdir, həm mübaligədir, həm müqayisədir.

Kəbə ehraminə zahid, dedilər, bel bağladı,
Eylədim təhqiq, onun bağlandığı zünnar imiş.

"Bel bağlamaq" frazemini biz bir şeyə ümid bağlamaq, güvənmək mənasında başa düşürük. Beytin məzmununa nəzər salaq. Ehram - zəvvarların, yəni Kəbə ziyarətinə gedənlərin geydikləri xüsusi geyimdir. Ancaq bu geyimdə bel bağlamaq yoxdur. Buna görə də buradakı "bel bağlamaq" frazemi bir deyil, iki mücərrəd mənada başa düşülə bilər: 1) ümid etmək, bel bağlamaq; 2) hazırlaşmaq, yola çıxmaq. Bildiyimiz kimi, klassik ədəbiyyatımızda geyinmək, qıfıllanmaq, hazır-yaraq olmaq kimi ifadələr bir şeyə hazırlaşmaq mənaslarında işlənmişdir. İkinci misradakı "bağlanmaq" sözü birinci misradakı "bel bağlamaq" idiomunun hər iki mənasını təsdiqləyir. "Zahidin bağlandığı zünnar imiş" cümləsində (yəni belinə keşişlərin ipini bağlayıb) "bel bağlamağ"ı həqiqi mənada başa düşürük. Təbii ki, ehramda belə bir ip olmadığı üçün söhbət zahidin riyakarlığından, mahiyyətlə görüntü arasındakı fərqdən gedir. Bu yerdə bir qədər əvvəl göstərdiyimizi iki mücərrəd mənadan hər hansı birini işlətsək, məna dəyişməyəcək. Bu, toplananların yerini dəyişdikdə cəmin dəyişmədiyi kimidir. Füzuli sənətkarlığı da məhz belə məqamlarda bir daha özünü göstərir. Şair bir frazemdən bir-birini möhkəmləndirən və təsdiq edən iki yaxın məna qapısı açır, oxucuya geniş təsəvvür imkanları verir.

Göz yumub aləmdən, istədim açam rüxsarinə,
Canım aldın, göz yumub-açınca möhlət vermədin.

Burada bizim üçün maraqlı ifadə "göz yumub-açınca" (bir anda, çox qısa bir zaman içində) frazemidir. Bu birləşmənin özlüyündə həm həqiqi, həm də məcazi mənə bildirməsi Füzuli dühasının daha bir təcəssümüdür. Əslində burada şair Allaha üz tutur. Bildiyimiz kimi, təsəvvüf ədəbiyyatında kamil insan dünyaya gözlərini yumub, bütün varlığıyla Allaha bağlanan adama deyilir.

Şair "göz yumub-açınca" frazemi ilə əslində "bir anda" kamala yetmək, dərvişlik mərhələsinə yetişməyi nəzərdə tutur. Şair burada sözlərlə və o sözlərin arxasında dayanan mənalarla o qədər ustalıqla davranır ki, bir nöqtədə bir dünya, bir an içində bir ömür görəndə heyratlənmişsən.

Şairin dilində bəzən konkretliklə məcazlıq o qədər yaxınlaşır, iç-içə keçir ki, bu iki məfhumu bir-birindən ayırmaq ya çox çətin olur, ya da buna heç lüzum qalmır.

Akademik Tofiq Hacıyev yazır: "Füzuli sözün müstəqim və məcazi mənalarını növbələşdirməklə bədiiliyi sürətləndirir". Çox hallarda şair məcaziliyi müstəqilliyə yaxınlaşdırır. Belə olduqda bədiilik daha da realistsləşir.

Yelə vermə dağıdıb hər yan, ayaqlardan götür,

Ey pəri, zülfi-pərişanın gərəkmezmi sana?

Birinci misradakı "yelə vermə" ifadəsi konkret olduğu qədər də mücərrəd mənə daşıyır. Şair göstərir ki, çox gözəl bir xanımın saçını uzundur ki, yerlərdə sürünür. Aşiq sevgilisinə belə məsləhət görür: "Saçını küləyin ağzında sovurma (konkret mənə), saçının qədrini bil, onu qoru, yerdən yığ (mücərrəd)". "Yelə vermək" frazemi həm küləyin ağzında sovrmaq, həm də israf ilə yox etmək, bir şeyin qədrini bilməmək mənalarına gəlir. Burada daha çox "yelə verməyin" ikinci mənası nəzərdə tutulmuşdur. Hansı mənada olmasına baxmayaraq, şeirin dəyərindən heç nə itmir, heç nə azalmır.

Eyni mətndə birləşməni təşkil edən sözlərin həm həqiqi, həm də məcazi mənada anlaşılması Füzuli şeirinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Tərazuyi-əyyari-möhnətəm bazari-eşq içrə,

Gözüm hər dəm dolub, min daşə hər saat dəyər başım.

Beytin ümumi məzmunu belədir: Mən eşq bazarında dərd tərəzisinin ölçüsüyəm, çəki daşıyam. Yəni mənim dərdim o qədər çoxdur ki, hər kəs öz dərdinin miqdarını mənim dərdimlə müqayisə edərək dəqiqləşdirir. Yükün ağırlığını çəkərək bildiren tərəzinin gözü dolanda tarazlıq alınsın deyər qarşı tərəf də eyni ağırlıqda daş ilə yüklənməlidir. Bu beytdə həqiqi və məcazi mənə tarazlıq vəziyyətindədir, eynən şairin nəzərdə tutduğu həmin tərəzinin gözləri kimi. "Gözü dolmaq" və "baş daşa dəymək" frazemləri ağırlaşmaq və bəlaya düşər olmaq mənalarında işlənmişdir. Göründüyü kimi, burada həm təsvir edilmiş konkret mənzərə, həm də frazeoloji təsəvvürün formalaşdığı zəngin düşüncə mənbəyi var. Əslində bu beytdə frazeologiyadan başqa bir şey yoxdur, bu beyt əvvəldən axıra qədər frazeologiyadır:

Ey kamanəbru, rəqibə vermə gəməzəndən nəsib,

Ox atarsan daşə, peykanın gərəkmezmi sana?

Misranın məzmununa nəzər yetirək: Ey kamanəşli, rəqibə naz ilə baxma. Əgər belə etsən, "daşa ox atmış" olarsan. Həm həqiqi, həm də məcazi mənada "daşa ox atmaq" ifadəsi "bir şeyi zay etmək, hədəf etmək" mənalarında işlənmişdir və bu gün də Anadoluda eyni anlamda işlənərkəddir. Füzuli xalq arasında işlənən bu ifadəni öz poetik dünyasına gətirməklə onlara həmişəyaşarlıq haqqı qazandırır. Bizə görə, "daşa ox atmaq" ifadəsi harada və nə zaman işlənir-ışlənsin, hər zaman bu ifadənin kökü bu şeirdə qalır və bundan sonra da qalacaqdır.

Bağə gir, bülbülə ərzi-güli-rüxsar eylə,

Yığ güllün irzini, bülbül gözüne xar eylə.

Güllün tikanı var və bu tikanın gözə batmağı da real ola bilər. Zamanı gələndə güllün ləçəkləri solub tökülür, amma tikanlar qalır. Burada "gözə tikan kimi batmaq" ifadəsi "görmək istəməmək" anlamındadır.

Gərdi-rəhin, ey aşk, yudun çeşmi-tərimdən,

Tərki-ədəb etdin, nola düşsən nəzərimdən.

yaxud:

Saxla, ey aşk, ədəbi, getmə səri-kuyinə çox,

Ki, düşər gözdənü üzdən sürülür hər küstax.

Göz yaş gözdən axar, gözdən düşər. Bu misallarda "nəzərdən düşmək", "gözdən düşmək", "üzdən sürülmək" birləşmələri frazeoloji sinonim olub, bir-birilərini izah edirlər. Misranın məzmunu belədir ki, sevgilinin yolundan qalxan toz belə aşiqin gözündə çox qiymətlidir. Burada "aşiqin gözündə" ifadəsini ilk növbədə konkret mənada başa düşməliyik, yəni gözə qonan toz zərrəsi kimi. Həmin o toz zərrəsi aşiqin gözü üçün tutiyədir, sürmədir ki, aşiq dünyanı onunla görür. Onu silmək, yumaq, aşiqə görə, ədəbsizlikdir. Gözdən axan yaş da o tozu yuyub apardığı üçün həm məcazi, həm də müstəqim mənada aşiqin gözündən düşür.

Nə tütündür ki, çıxar çərxə, dili-zarə məgər

Hicr dağıni urur lələzarım bu gecə?

"Dağ vurmaq" (əzab vermək, şiddətli təsir etmək) frazemini həqiqi mənada "dağlamaq" kimi də başa düşürük. Bildiyimiz kimi, adi təbiət lövhəsinin bədi cəhətdən mənalandırılmasında idiomlar xüsusi rol oynayır. Dağ vurmaq, dağlamaq qızmar bir dəmiri basaraq bədəndə yara açmaq deməkdir. Qızmar dəmiri vücuda basanda ət yanır və tüstü çıxır. Burada həyat həqiqəti müstəqim yolla verilmişdir. Ancaq şairin məqsədi bu deyil. Laləyanaqlı sevgili aşiqin könlünü elə dağlayır ki, tüstüsü göylərə yüksəlir.

Eyni frazeoloji vahidin həm həqiqi, həm də məcazi mənalarda işlənməsinə aid Füzuli yaradıcılığından istənilən

qədər misal çəkmək mümkündür. Füzulini başqalarından fərqləndirən əsas cəhət də sözə hakim ola bilməsidir. Bu mənada Füzuli bənzərsizdir, əvəzənilməzdir.

Məhəmməd Füzuli kimi böyük mütəfəkkirlər sadəcə nümayəndəsi olduğu xalqın içtimai-siyasi mənzərəsini deyil, bu mənzərəni doğuran dünyagörüşünü, həyata yanaşma anlayışını öz əsərlərinə daşıyır və sadəcə yazmaqla, göstərməklə də kifayətlənmir, onları görmək istədikləri səmtə istiqamətləndirir, hadisələr axarında öz düşüncələrini, istək və arzularını qəhrəmanların dili ilə, özü böyük poetik ustalıq və islahedici bir üslubla oxucusuna çatdırırlar.

Ədəbiyyat:

1. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1958, I c.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. (I hissə), Bakı: Elm - 2012
3. Hacıyev T. Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı, 1994.
4. Əlizadə S. Füzuli dilində frazeologiyanın mövqeyi və əhəmiyyəti. Füzulinin dili (məqalələr). Bakı: Elm, 1997.

Açar sözlər: Füzuli, dil, qəzəl, qəsidə, frazem, poeziya

РЕЗУМЕ

В статье рассматривают стилистические возможности именных фразеологических оборотов, зафиксированных в произведениях великого Азербайджанского поэта М. Фузуди именные фразеологические обороты группируются в зависимости от частей речи, выявляются модели в связи с различными грамматическими категориями.

SUMMARY

This article studies the stylistic Peculiarities of the Nominal Phraseological Units which are in the works of the great Azerbaijani poet M. Fuzuli Nominal Phraseological Units are classified according to the Parts of Speech, their models are formed in connection with different grammatical categories.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova